

Назарець В. М.,

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»*

ПРИНЦИПИ ТЕОРЕТИЧНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЖАНРОВИХ ФОРМ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ

Анотація. У статті досліджуються дискусійні питання жанрової природи лірики, систематизуються та узагальнюються генологічні концепції лірики, розроблені літературознавцями ХХ ст.

Адресована лірика розглядається як метажанрове утворення, що вбирає до себе поетичні жанри з підкресленою адресною настановою, інакше кажучи, жанри, в яких предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Ключові слова: адресована лірика, метажанр, жанрова форма, послання, присвята, віршований лист.

Постановка проблеми. Важливою складовою частиною поетики текстових структур виступають питання генологічної організації художнього твору і, зокрема, жанрової типології лірики. Попри достатньо значну кількість теоретичних праць (С. Аверінцев, П. Грінцер, В. Сквозніков, Г. Нудьга, А. Каспрук, М. Гнатюк, І. Волкова, М. Сулима, М. Бондарь, Е. Соловей, О. Астаф'єв, М. Ткачук, М. Кодак, Ю. Ковалів, Ю. Клим'юк, О. Ткаченко, Л. Фрізман, Н. Лейдерман, В. Грехнев, С. Бройтман, В. Халізєв, А. Боровська та ін.), чимало аспектів жанрової організації ліричних творів усе ще залишається недослідженими. Серед них важливе місце посідає метажанровий феномен адресованої лірики як лірики з внутрішньотекстовим адресатом, яка вбирає до себе три жанрово-тематичні різновиди: послання, присвяту і віршований лист.

Мета – проаналізувати жанровий феномен адресованої лірики та принципи теоретичної диференціації її жанрових форм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адресовану лірику слід потрактувати як загальне означення такого метажанрового утворення, що охоплює поетичні жанри з підкресленою адресною настановою, інакше кажучи, жанри, в яких предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Традиційно літературознавці розрізняють три основні жанри (у контексті їхньої метажанрової належності більш логічно називати їх жанровими формами у значенні різновидів більш загального поняття): послання, присвяту і віршований лист. У статусі художньої модифікації певного загального для них інваріантного цілого (адресованої лірики) всім трьом жанровим формам, відповідно, притаманні такі генологічні ознаки, які, з одного боку, є спільними для них, доводять їхню належність саме до цього метажанрового утворення, а з іншого, репрезентують дещо відмінний, специфічний спосіб вияву загальних для цього метажанрового утворення генологічних принципів, що, власне, й дає теоретичні підстави розглядати їх як окремі жанрові форми.

Хоча всі три жанрові форми відомі з часів античності, провідною з них (принаймні в кількісному аспекті та аспекті представленості у теоретичних рефлексіях дослідників) варто визнати послання (в класицистичному варіанті – епістолу), яке потрактовують як інваріантну модель адресованої лірики.

Справді, саме у посланні, на думку дослідників, у найбільш очевидній формі сконцентровано «родові» генологічні ознаки адресованої лірики: підкресленість адресної настанови, наявність внутрішньотекстового адресата, імітація діалогу між автором і адресатом, маркованість адресної настанови заголовком вірша та численними формами введення до тексту «зверненого слова». У двох інших жанрових формах адресованої лірики – присвяті та віршованому листі – ці ознаки або не мають такого чіткого вияву, або ж виступають у дещо послабленій (з точки зору підкресленості адресної настанови) формі. Власне, й теоретичний контекст усвідомлення водночас тотожності та неоднорідності цих жанрових форм було сформовано далеко не відразу. У XVIII ст. терміном послання позначали дві жанрові модифікації адресованої лірики: віршований лист і віршовану епістолу. Втім, їх (принаймні в поетичній практиці) певною мірою розмежовували: зміст листа передбачав переважно орієнтацію на приватне життя особи, а зміст епістоли – на високу морально-дидактичну або філософську риторичку й у цій якості апелювання до громадського, суспільного життя.

Водночас, межа між цими модифікаціями не була надто жорсткою: і теоретики, і поети найчастіше послуговувалися цими термінами як синонімами. З другої половини XVIII ст. послання починають протиставляти й епістолі, й віршованому листу, хоча, знову ж таки, відмінність між останніми не було регламентовано як теоретично принципову. Різниця між епістолою та віршованим листом зберігалась у тому ж вигляді, як і раніше, тоді як послання почали протиставляти епістолі як комунікацію більш дружнього й інтимного (а не офіційного, як у епістолі) характеру, а також як нову жанрову форму, не зорієнтовану на жодні художні канони, якою започатковували в літературі поезію сентименталізму, а згодом і романтизму (на противагу заангажованій нормативними приписами класицистичній епістолі). На відміну від віршованого листа, зорієнтованого переважно на побут, послання почали сприймати як форму більш «олітературену», розраховану на маніфестацію естетичних поглядів, літературну дискусію або суспільну полеміку.

Спробу більш чіткого трактування генологічних відмінностей жанрових форм адресованої лірики зроблено вже у літературознавстві ХХ ст., втім, однозначного вирішення визначення принципів меж між жанровими формами адресованої лірики уникають і літературознавці ХХ ст. з огляду на те, що окреслити чіткі понятійні межі між жанровими формами адресованої лірики досить непросто і навряд чи можливо взагалі, зважаючи на те, що в реальній поетичній практиці поети (особливо сучасні) нечасто дотримуються принципу «чистоти жанру», контамінуючи ознаки останнього в широкому спектрі індивідуально-авторських жанрових форм. З іншого боку, наявність виокремлених жанрових форм адресованої лірики зафіксовано в поетичній практиці, зокрема в заголовках або підзаголовках поетичних творів.

У контексті диференціювання генологічних ознак жанрових форм адресованої лірики слід, очевидно, говорити не стільки про чітко окреслені понятійні межі, скільки про певні генологічні тенденції, які зрештою і дають змогу робити припущення щодо зіставлення поетичного твору з тією або іншою жанровою формою адресованої лірики.

Критерієм, що уможливило теоретичне виокремлення зіставлених жанрових форм адресованої лірики, є характер адресної авторської настанови, який має різний вияв у кожному окремому випадку. Загальну модель адресованого поетичного тексту теоретично можна змодельовати як ситуацію, в якій автор декларує свій естетичний або морально-ціннісний досвід світосприймання, але не у формі прямої апеляції до свідомості свого читача, а через посередництво певного внутрішнього адресата, до якого безпосередньо звертається. В «ідеальному» жанровому вигляді це звернення набуває форми уявного спілкування, в якій більшою чи меншою мірою імітується діалог двох співрозмовників. Автор може не лише звертатися до свого адресата, але й відтворювати його уявні (ймовірні) репліки-відповіді на адресовані йому слова (або компонувати текст звернення таким чином, що гіпотетичну репліку-відповідь буде реконструйовано читачем, або вводити до авторського звернення прямі цитати чи опосередковані алюзії з художніх творів, або ж доповнювати текст фрагментами особистого взаємного спілкування автора з адресатом, якщо така біографічна обставина була реальною):

*Все недовершено. А де
Оте довершено
І де та мірка?
Всю ніч зі мною Рільке.
Уранці встане й пропаде
На полі власної сторінки.
А в іншу ніч, сумний, ласкавий,
Зітхнувши, вимовить: «Прощай.
Піду до кобзарів Полтави,
Які без грошей і без слави
Знімають думою відчай» [1, с. 222].*

Таку адресацію часто відтворюють в контексті співставлення естетичних або суспільних поглядів (якщо текст адресовано письменником – письменнику), або ж у контексті оцінювання ставлення до естетичної, суспільної, морально-етичної позиції адресата.

У вищеописаній теоретичній моделі передусім і загалом представлено основну жанрову форму адресованої лірики – послання. Дві інші жанрові форми адресованої лірики – віршований лист і присвята – можна відмежувати від послання за ознакою певної трансформації характеру авторської адресної настанови.

Віршований лист семантично і структурно є ближчим до його прозового аналога – побутового листа. На відміну від послання, у листі зазвичай передбачено більш інтимну, відкрити і безпосередню інтонацію без присмаку маніфестованості, більш особистісну і, так би мовити, менш «олітературену», наближену до реального побуту та сфери його спілкування.

Лист може виконувати функцію не лише власне листа як інформаційного повідомлення, а й відображати певні рефлексії автора (відправника) з приводу обставин написання листа, його відправлення або отримання, значення для автора або ж адресата твору. Адресна настанова листа є дещо послабленою в тому сенсі, що лист зазвичай не передбачає імітації діалогічного спілкування і не містить уявних реплік у відповідь.

Термін «присвята» функціонує з двома значеннями: 1) вказівка автора на особу, честь або пам'ять якої він має намір вшанувати своїм твором; 2) поетичний жанр – віршоване звернення до певної особи.

Характер авторської адресної настанови у присвяті послаблено ще більше, ніж у посланні та віршованому листі, в тому сенсі, що у присвяті, як і в листі, зазвичай не передбачено створення (як у посланні) комунікативної ситуації умовно-діалогічного спілкування. Внутрішньотекстовий адресат у присвяті присутній, але, на відміну від листа, його може бути не названо (надано вигляду анонімної особи, до якої звертається автор) або винесено за безпосередні текстові межі – у заголовок чи епіграф до твору. Дослідник комунікативних особливостей лірики М. Цветаєвої Т. Круглова, наприклад, зауважує: «Адресація не завжди може бути відкритою: в окремих випадках автор – за умови наявності настанови на спілкування з конкретним адресатом – вдається до прийому замовчування і приховує особу адресата. Найчастіше цей феномен властивий для любовних стосунків, коли автор не може назвати особу кореспондента через те, що розмова має надто інтимний характер. Для позначення віршованих творів з прихованою і опосередкованою адресацією пропонуємо ввести термін «присвята», оскільки у присвятах поет, як зауважує Квятковський, «висловлює свої почуття до неназваного адресата, який тільки один може зрозуміти натяки та замовчування, що є у присвяті». <...> Отже, якщо послання передбачає звернення до експліцитного адресата, то присвята – до імпліцитного. Через прихований або латентний характер звернення комунікативні інтенції у присвяті набувають специфічного характеру: адресація стає більш узагальненою (не втрачаючи при цьому своєї індивідуальної адресованості) і виступає як фактор «подрознення», завдяки якому тема вірша розгортається діалогічно, інколи за принципом контрапункту. Любовні вірші Цветаєвої здебільшого належать до жанру присвяти. Вони зазвичай мають реального адресата, але він переважно прихований від читачів. Передбачуваних адресатів у таких випадках з більшою або меншою мірою ймовірності можна виявляти з біографічного, мемуарного, епістолярного контекстів» [5, с. 148].

Схожі думки висловлює Є. Дмитрієв: «Адресація в ахматівських текстах має такі форми реалізації: «відкрита» адресація (конкретно позначений об'єкт звернення); прихована, і навіть потаємна (очевидно виражені апеляції до певної особи, але адресат спеціально прихований автором), передбачуваних адресатів у таких випадках з більшою або меншою мірою очевидності можна виявляти з біографічного або літературного контексту; і, нарешті, настанова на діалог може бути опосередкованою, латентною, у такому разі текст має формальні ознаки присвяти тому або іншому адресату, але організований як неадресований текст. Послаблення діалогічних настанов зумовлює трансформацію ахматівського послання у присвяту, тлумачення якої залежить від читачької настанови» [2, с. 271].

Окремі дослідники вважають за необхідне констатувати про належність до жанру присвяти таких адресованих текстів, які спрямовані на так званого умовного, біографічно не персоналізованого адресата (об'єкти живої і неживої природи, міфопоетичні образи, абстраговані поняття тощо). Так, В. Краснокутський стверджує, що «послання – жанр принципово незбалансований: варіативність закладена у його природі, якщо звернення до адресата втрачає свою структурну роль (наприклад, через те, що адресат послання – умовна постать),

«послання набуває іншої ліричної якості», окреслюється навіть тенденція «трансформації послання в суто умовний за формою вірш, у якому звернення до адресата видозмінюється у присвяту» [4, с. 29–30, 33].

Присвятами слід, очевидно, також вважати й адресовані поетичні тексти, в яких адресна настанова має характер приурочення до такої конкретної життєвої ситуації (побутового випадку), що в художньому аспекті не претендує на символічне або ідейно-тематичне узагальнення і стосується саме одиничних, особистісних біографічних обставин життя автора поетичного твору.

Особливості адресної настанови в присвяті найчастіше зумовлюють заміщення власне адресації (спонукання до спілкування, уявного діалогу) номінативною функцією (пов'язаною з більш чи менш деталізованим описом певних обставин життя та діяльності адресата, оцінюванням їхнього загального – суспільного або особистісного – співвіднесення з індивідуальним естетичним, морально-етичним світоглядним досвідом автора значення) чи хоча б автокомунікативною функцією, коли згадка про адресата слугує спонтанним поштовхом до виникнення асоціацій, прямо не пов'язаних із його особою, і виливається в авторський монолог, спрямований на таке ліричне самоозначення, в якому зв'язок між адресантом і адресатом майже не відчувається.

Розглянемо три поетичні тексти, об'єднані темою адресації до особи визначного українського поета Т. Шевченка: 1) «До Шевченка» П. Куліша, 2) «Лист до Т.Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа» О. Ірванця, 3) «На роковини смерті Шевченка» В. Самійленка.

1. П. Куліш «До Шевченка»:
Тарасе, спогадай, як ти за нами
Хотів летіти у вирій по морозу,
Де вольна мати з вольними синами
І дочками пахучу щипле розу.
<...>

Мій рідний брате, перед нами море
Всесвітньої науки odkривалось:
Втопили б ми у нім неволі горе
І в воскресенні свободи обмивались.

Лиха нам доля, брате, не судила
Свої сніги на рози промінати
І душу, що неволя придавила,
В зіплюючих нуртах волі обновляти.
<...>

Ти десять літ з душею розлучався,
Співав, мов соловей в кошечих лапах,
Живий твій розум скристалізувався,
Твій дух поник на каторжних етапах...

Заголосили по тобі харіти,
І Україну сонну розбудили,
Устала мати: «Діти мої, діти!»
Тепер навіки ми осиротіли.

Ой лелечко, мій дріб'язок убогий!
Москва 'б вас буде потирати руки;
Поставить очі проти вас, як роги;
Чого не знав дід, знатимуть унуки».

«Ні! – обізвешся з-над Дніпра, кобзарю, –
Світ не побачить Батия нового.
Переп'ят встане на тебе, москалю,
Моє святе, моє пророче слово. [6, с. 192–194].

2. О. Ірванець «Лист до Т.Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа»:

Якась вона, Тарасе Григоровичу,
Ця наша життя невкусна –
Суцільні тобі Репніни
Та Полусмакови [3, с. 70].

3. В. Самійленко «На роковини смерті Шевченка»:

Умер поет! І струни голосні
Порвалися, замовкнули навіки.
Ми стали сиротами, і, сумні,
Ми понесли у серці жаль великий.
І довго плакали... І от тепер
Щороку згадуєм сумну пригоду.
Але чи справді вмер він? Ні, – не вмер!
Поет живе в серцях свого народу!

<...>

Поет живе! Ми слухаєм його:
Ми чуєм заповіт його священний –
Учитися, кохати край стражденьний
І не цуратись рідного, свого.
І всі ми, скільки є, в душі своїй
Клялись тих дум не зраджувати зроду,
І справдімо ми заповіт святий, –
Поет живе в серцях свого народу!.. [8, с. 61 – 62].

У творі П. Куліша «До Шевченка» реалізовано жанрову форму послання, твір О. Ірванця є віршованим листом, а вірш В. Самійленка – присвятою.

Загальними умовами зарахування всіх трьох творів до метажанрового утворення адресованої лірики є, по-перше, наявність у кожному з них підкресленої адресної настанови, образу внутрішньотекстового адресата; по-друге, його маркованість заголовком твору. Водночас притаманну всім трьом творам адресну настанову на звернення до особи визначного українського поета в кожному із них реалізовано по-різному. В творі П. Куліша ознаки адресації виявлено найбільш чітко і безпосередньо: вони мають форму прямих звернень до адресата («Ти», «Тарасе», «Мій рідний брат»), певною мірою імітують діалогічність контексту, в якому розгорнуто комунікацію, зокрема шляхом актуалізації образів, які спричиняють виникнення у читача асоціацій із творами Т. Шевченка, а також за допомогою імітації його прямого слова: «Ні! – обізвешся з-над Дніпра, кобзарю, – Світ не побачить Батия нового».

Адресація у «Листі до Т.Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа» О. Ірванця, на відміну від твору П. Куліша, в якому виразно відчувається тенденція маніфестації світоглядних та естетичних принципів автора, позбавлена спеціально декларованої «олітературеності» і має більш побутову і прагматичну спрямованість: свого роду полемічне зауваження стосовно того, що неодноразово проголошена у творах Т. Шевченка «сподівана воля», на жаль, не стала для українців «сподіваним раєм».

У творі В. Самійленка образ Т. Шевченка має швидше не діалогічну, а номінативну функцію. Адресація тут полягає у констатації значення творчості поета для прийдешніх поколінь. Водночас, попри послабленість свого характеру, адресація тут все ж таки є, зокрема у заголовковому комплексі твору. Адресація

сація, представлена у заголовку вірша В. Самійленка, є ознакою його належності до лірики саме адресованої. У схожому, наприклад, за темою віршеві Є. Маланюка «Шевченко» також констатовано значення творчості поета для прийдешніх поколінь, але структурно текст цього твору побудований як цілком описовий, без жодних знаків адресації, хоча б на рівні ситуативного контексту, як у В. Самійленка:

*Не поет – бо це ж до болю мало,
Не трибун – бо це лиш рупор мас,
І вже мені за все – «Кобзар Тарас»
Він, ким зайнялось і запалало.*

*Скорше – бунт буйних майбутніх рас,
Полум'я, на котрім тьма розстала,
Вибух крові, що зарокотала
Карюю за довгу ніч образ.*

*Лютий зір прозрілого раба,
Гонта, що синів свяченим ріже, –
Удосвітніх загравах – степа
З дужим хрустом випростали крижі.*

*А ось поруч – усміх, ласка, мати
І садок вишневий коло хати [7, с. 44].*

У творчості окремих українських поетів трапляються випадки використання однотематичних паралельних жанрових форм адресованої лірики, які дають змогу підтвердити вищевведені теоретичні аргументи. Наприклад, у творчому доробку М. Драї-Хмари є два вірша, адресовані його доньці Оксані, але у творі «Лист до Оксани» адресація має форму віршованого листа, а у вірші «Маленькій Оксані» – присвяти.

Висновки. Попри гіпотетичну можливість і доцільність теоретичної диференціації зазначених жанрових форм адресованої лірики, їхнє практичне розрізнення досить часто є дискусійним з огляду на те, що автор може надавати конкретному ліричному твору генологічних ознак, притаманних відразу двом або й трьом теоретичним жанровим моделям, або, навпаки, може декларувати адресну настанову у заголовку, епіграфі чи епізодичному зверненні у тексті, фактично використовуючи її як риторичний прийом посилення номінативної, описової функції тексту. Чітке виокремлення жанрових форм адресованої лірики є проблематичним і тому, що поети, особливо кінця XIX – XX ст., найчастіше створюють поезії на основі жанрового синтезу – схрещення в межах одного тексту генологічних ознак кількох ліричних жанрів або їхніх жанрових форм.

Література:

1. Воронько П. Твори : в 4-х т. / П. Воронько. – К. : Дніпро, 1982– . – Т. 2 : Поезії 1964–1980 рр. – 1982. – 375 с.
2. Дмитриев Е. Фактор адресации в русской поэзии XVIII – начала XX вв. : дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / Е. Дмитриев. – М., 2004. – 348 с.
3. Ірванець О. Мій хрест / О. Ірванець ; післямова С. Жадана ; худож.-оформлювач О. Артеменко. – Х. : Фоліо, 2010. – 122 с.
4. Краснокутский В. Дружеское послание арзамасского круга / В. Краснокутский // Филология : сб. студенческих и аспирантских работ МГУ. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – С. 28–39.
5. Круглова Т. Жанр лирического посвящения в поэзии Марины Цветаевой / Т. Круглова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Филология и искусствоведение. – Киров, 2009. – № 2. – С. 147–149.
6. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш ; підгот. текстів М. Гончарук ; авт. передм. М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1989– . – Т. 1. : Поетичні твори. – 1989. – 654 с.
7. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Є. Маланюк ; упоряд. Т. Салига. – Львів : Світ, 2005. – 496 с.
8. Самійленко В. Твори / В. Самійленко ; упоряд., авт. передм. і приміт. М. Бондар. – К. : Дніпро, 1989. – 686 с.

Назарец В. Н. Принципы теоретической дифференциации жанровых форм адресованной лирики

Аннотация. В статье исследуются дискуссионные вопросы жанровой природы лирики, систематизируются и обобщаются генологические концепции лирики, разработанные литературоведами XX в. Адресованная лирика рассматривается как метажанровое образование, которое вбирает в себя поэтические жанры с подчеркнутой адресной установкой, иначе говоря, жанры, в которых предметом изображения выступает коммуникация с внутритекстовым адресатом.

Ключевые слова: адресованная лирика, метажанр, жанровая форма, послание, посвящение, стихотворное письмо.

Nazarets V. The principles of theoretical differentiation of addressed lyrics genre forms

Summary. The debatable questions of lyrics genre nature are investigated in the article, lyrics genological conceptions, developed by the literary critics of XX century are systematized and summarized. Addressed lyrics is considered as the genre formation which includes poetic genres with underlined addressed direction, in other words, the genres where communication with the internal text addressee appears as the subject of image.

Key words: addressed lyrics, genre, genre form, letter, dedication, versified letter.